

מבוא: מבט על תמורות ואתגרים בחברה הערבית בישראל

ראסם ח'מאיסי

הקדמה

ספר החברה הערבית בישראל (3): אוכלוסייה, חברה, כלכלה ממשיך מסורת שהחלה ביציאתם לאור של הספר הראשון והספר השני בשנים 2005 ו-2008. כמו קודמיו, גם ערכו של ספר זה טמון בהיותו מסד נתונים ומאגר מידע על סוגיות ליבה בחיי האוכלוסייה הערבית בישראל, ובכך שהוא מציג את המידע בפירוט ובבירור לפי אזורים גיאוגרפיים, קבוצות גיל, שיוך עדתי ומשתנים אחרים שרלוונטיים לחברה הערבית. נוסף על הנתונים הכמותיים, בספר מובאים חמישה מאמרים העוסקים בסוגיות משפיעות בחיי האוכלוסייה הערבית וביחסיה עם מדינת ישראל. שני חלקיו של הספר מתמקדים במעמדה של החברה הערבית הפלסטינית בישראל, שעוצב מתוך משברים פוליטיים וטריטוריאליים ובתוך מציאות סבוכה רבת ניגודים וכפילויות. על ידי השוואת נתונים וניתוח של תהליכים ותמורות, הספר מציג את הפערים הקיימים עדיין בין החברה היהודית לחברה הערבית בישראל. הוא מציג גם את ניסיונם של מוסדות המדינה לנרמל את תהליך ההתפתחות של החברה הערבית ולצמצם את הפערים המורכבים והעמוקים, אך מסביר מדוע הניסיון מוגבל, חלקי ואינו יכול להדביק את קצב התהוותם של הפערים. אחת הסיבות לכך היא שהניסיונות שנעשו עד כה התבססו על שיח המציג את השינוי שחל בקרב האזרחים הערבים בישראל כאילו היה דומה לשינויים המתרחשים בחברות דומות מבחינת מצב חברתי-כלכלי ומעמד פוליטי. ואולם, יש לבחון את מצבה של החברה הערבית בהקשר שבו היא נתונה ובהקשר שבו התפתחה: מקצת החוקרים הגדירו את התפתחותה "התפתחות משכרית" (Rouhana and Ghanem 1998), אחרים הגדירו אותה "התפתחות מעוותת" (בשאה 1998; ח'מאיסי 2005), ויש שתיארו אותה כ"התפתחות בתנאים של פריפריה כפולה" (אל-חאג' 1997). בשלהי שנות השמונים של המאה שעברה התעצמה תביעת האזרחים הערבים לשיתוף במוסדות המדינה ולייצוג הולם בהם, וכן לשיתוף בחלוקת המרחב הציבורי. שילובם של אקדמאים ערבים בשוק העבודה, ובייחוד בייצור ובניהול של המרחב הציבורי ושל הכלכלה האזורית והארצית, הוא מדד לעוצמת המתחים בין ערבים ליהודים בישראל (או למיתונם), כך אפשר להסיק מהמאמרים בספר זה העוסקים בהשכלה ובתעסוקה. שילוב אקדמאים ערבים בשוק העבודה הישראלי עוד רחוק מלהיות שוויוני ומכיל, וכיום נמשכים המאמצים לחזק ולהרחיב את יסודותיו כדי לבסס ולפתח עוד את היחסים שבין החברה הערבית ובין מוסדות המדינה. כאן המקום לציין שמשלהי שנות השמונים של המאה שעברה הפכה האוכלוסייה הערבית הפלסטינית בישראל לקבוצת אינטרס מובדלת משאר האוכלוסייה הפלסטינית, בהיותה אוכלוסייה של אזרחים התובעים שוויון מצד אחד, ואת זכותם לפעול

למען האינטרסים שלהם כמיעוט לאומי ילידי ולעצב את חייהם ואת סדר יומם לפי צורכיהם מצד אחר. רעיון דומה מבטאת הסיסמה שאימצו רוב המפלגות הערביות וועדת המעקב העליונה של ערביי ישראל: שלום ושוויון. סיסמה זו משקפת שאיפה לשלום בין המדינה שהם אזרחיה ובין בני עמם, ושאיפה לשוויון בינם ובין יתר האזרחים, כמתחייב מהיותם אזרחים במדינה דמוקרטית. מובן ששני חלקי הסיסמה כרוכים זה בזה: יש הטוענים שהשלום הוא תנאי מקדים אך לא מספיק לשוויון, ואחרים טוענים כי בד בבד עם רדיפת שלום חובתה של המדינה להבטיח שוויון בין אזרחיה, ושוויון, אם יושג, עשוי לקדם את השלום ולתרום לביסוס יחסי אמון בין האזרחים ועם העמים השכנים.

למרות הקולות המעטים הנשמעים מעת לעת מקרב הציבור היהודי הקוראים לשלול את אזרחותם של ערבים בעקבות התנהגות פוליטית, האזרחים הערבים רוצים לממש ולשמור את אזרחותם הישראלית, כמו שאמר יושב ראש ועדת המעקב העליונה של ערביי ישראל, מר שאווקי ח'טיב: "הדרכון הישראלי שלנו אינו נתון למשא ומתן" (ריאיון מיום 27 בפברואר 2009). החברה הערבית היא אפוא מרכיב מרכזי של החברה המגוונת והרב-תרבותית בישראל, והיא ניצבת היום בפני אתגרים ודילמות ביחסיה עם המדינה ועם החברה היהודית. נוסף על כך, היא מתמודדת עם קשיים פנימיים לא מבוטלים, הנובעים מהיותה חברה מסורתית מתפתחת העוברת תהליך של מודרניזציה מואצת ושל עיור עצור (ח'מאסי 2005). התמודדות עם צרכיה המשתנים של החברה הערבית דורשת כנראה סינרגיה של כל הגורמים: הסדרת היחסים שבין האזרחים הערבים ובין המדינה, בד בבד עם הכרה בתמורות המתחוללות בחברה הערבית פנימה. חלק מהאתגרים האלה יוצגו בקיצור להלן.

בין מדינה לחברה, בין פלגנות ללאומיות

בחלק הכמותי של ספר זה מוצגים כאמור נתונים על החברה הערבית לפי פילוח של אזורים, יישובים וקבוצות דתיות, ומשתקפת ממנו שונות רבה בתכונות הדמוגרפיות ובמצב הרווחה בתוך האוכלוסייה הערבית, המחולקת לתת-קבוצות כמו כל חברה אחרת. לפיכך אין זה מדויק להציג את החברה הערבית בישראל כקבוצה הומוגנית. חוקרים, ובייחוד חוקרים ערבים דווקא, נמנעו עד כה מלציין את ההבדלים האלה או לחקור אותם מחשש שמא יתפרש העיסוק בהם כקבלת סדר היום הממסדי, המעדיף לראות את הערבים כמחולקים לתת-קבוצות דתיות, תרבותיות ואתניות הנקראות "מיעוטים", ולא כמיעוט לאומי מגובש אחד. חשש זה צמח לנוכח האידיאולוגיה הפוליטית ההגמונית, השואפת להעמיק את ההבדלים בין הזהויות החברתיות של הקבוצות הערביות כדי להפחית את כוחן ולהגדיל את השליטה בהן, בבחינת "הפרד ומשול". מדיניות הממשלה מכוונת אפוא לחזק את האתגניזציה ולהעמיק את הפילוג בקרב האוכלוסייה הערבית, כמו שאפשר לראות בהחלטות הממשלה המתייחסות בנפרד למגזר הבדווי, למגזר הדרוזי והצ'רקסי ולמגזר הערבי, וכן בהקמת רשות לפיתוח המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי במשרד ראש הממשלה, ואף בשנתון של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שבו נקבעה קטגוריה של "לא יהודים" במקום של ערבים.

במידה רבה אפשר לומר שהקבוצות המרכיבות את החברה הערבית התגבשו בתגובה

לפרויקט הציוני, שהפך את החברה הערבית למיעוט המורכב מכמה קבוצות אתניות (מוסלמים, בדווים, נוצרים ודרוזים), ואלה הפכו לקבוצות אינטרסים המתחרות לעתים זו בזו על משאבים. כך צמחו בתוך החברה הערבית תנועות פוליטיות עצמאיות המייצגות קבוצות נפרדות, וכן מחנות מגזריים בתוך המפלגות. גם המדיניות המרחבית שהונהגה כלפי הערבים פיזרה אותם על פני אזורים נפרדים (הגליל, המשולש, הנגב וכמה ערים מעורבות שספר זה מציג נתונים עליהן), מנעה רצף בין הקבוצות, וקיטעה את המרחב באמצעות יישובים יהודיים והכללת שטחי המחיה של הקבוצות בתחומי שיפוט של רשויות יהודיות. תפיסת המדינה את החברה הערבית כמפולגת לתת-קבוצות והקצאת משאבים לפי פילוג זה מייצרות ריבוד חברתי ומגבשות קבוצות אינטרס על בסיס אתני.

לעומת האידיאולוגיה הפוליטית הזאת שהמדינה מחזקת בקרב הערבים, היא מממשת אידיאולוגיה הפוכה בקרב היהודים ומשתדלת לעצב קולקטיב יהודי ולחזק את הזהות הישראלית באמצעות מדיניות של אינטגרציה, עידוד ההתגייסות לטובת האינטרס הלאומי, ושימוש במנגנונים כמו מערכת החינוך והצבא לגיבוש הקולקטיב. האידיאולוגיה הפוליטית הדואלית הזאת מעכבת את השיתוף ואת השילוב של האזרחים הערבים.

איני טוען כמובן שהחברה הערבית בישראל מגובשת ושרק הפרויקט הציוני ומדיניות הממשלה הצמיחו את הריבוי האתני בקרבה. בהיותה חברה מסורתית שזה אך החלה בתהליך מודרניזציה, החברה הערבית מורכבת מתת-קבוצות שהיו מרובדות ממילא לפי מעמד חברתי, השתייכויות שבטיות, חמולות, חלוקות גיאוגרפיות, ובעיקר לפי זהות עדתית ודתית. המבנה החברתי המורכב הזה היה קיים עוד לפני שהוקמה מדינת ישראל ומאפיין גם חברות ערביות אחרות, ובכללן החברה הפלסטינית במקומות אחרים. למעשה, מבנה חברתי שיוכי זה נוצל בידי כוחות קולוניאליים שפילגו את העולם הערבי ברמת המאקרו לכדי מדינות לאום ערביות נפרדות, אף שכולן שייכות לעם אחד. כך גם בקרב החברה הערבית בישראל היתה הנכונות של הערבים עצמם להעדיף את ההשתייכות לשבטים ולחמולות כר נוח למימוש המדיניות הממשלתית. דוגמה מובהקת לכך היא מינוי של נציגי חמולות למועצות הרשויות המקומיות עם ייסודן ביישובים הערביים, תכנון יישובים בדווים על פי שיוך שבטי, ותכנון השכונות בתוך היישובים על בסיס פלגים וחמולות. הנכונות הזאת לשמר את המבנה של שבט או של חמולה כמוסד פוליטי ביישוב הערבי מתבטאת בבחירות המקומיות (גאנם ועזאיוזה 2008), כשגם המפלגות הערביות וגם המפלגות היהודיות מריצות מועמדים ערבים לפי השיוך האזורי, העדתי, השבטי או החמולתי שלו. לפיכך תוצאות הבחירות המקומיות משקפות לעתים קרובות את הסדר החברתי של ההשתייכות, ולא את ההישגים והיכולות של המועמדים. תוצאות הבחירות האחרונות בנובמבר 2008 מחזקות את הטענה הזאת. ואולם, פלגנות מעין זו מקשה על החברה הערבית לגבש משאבים תודעתיים – כגון נרטיב לאומי, סמלים משותפים וזהות קולקטיבית – ומביאה גם לחלוקה של המשאבים החומריים באופן שאינו מתיישב עם צרכיו של הציבור הערבי כמיעוט לאומי.

ספר החברה הערבית בישראל (3), כמו קודמיו, אינו מאמץ את הגישה המבדלת הזאת. הוא אמנם מבוסס על שיטה של תיאור לפי אזורים ותת-קבוצות, וכמה מהמאמרים אמנם עוסקים במגזרים שבתוך החברה הערבית, אך לא כדי לחזק את המגזריות, אלא כדי להכיר ברב-תרבותיות של החברה ולתרום ליצירת מנגנונים ייחודיים המותאמים לה מבחינה

תרבותית, ושאינם כופים עליה תרבות הומוגנית או מנגנונים שאינה יכולה לקבלם. זיהוי המאפיינים הרבגוניים של החברה הערבית, וכן איתור והבנה של התמורות המתחוללות בחברה זו, עשויים לתרום לעיצוב המענה לצרכיה, לגיבוש מדיניות של פיתוח בעבורה, ולהרחבת שיתופה בהוויה האזרחית הכללית מתוך התחשבות במגוון הקיים בתוכה. כאן המקום להזכיר שטרם נעשה פרויקט לאומי שמטרתו לגבש את הקבוצות לכדי קבוצת לאום ערבית אחת בעלת אינטרסים משותפים, אך במסמכי החזון העתידי – שגובשו בחסות ארגונים חברתיים ערביים ולא על ידי מפלגות פוליטיות, ופורסמו מסוף שנת 2006 ועד 2007 – כבר עולה תביעה להכיר באזרחים הערבים כקבוצת מיעוט לאומי. השיח הפועל לאחד את החברה הערבית לכדי קבוצת זהות ואינטרס מאוחדת צומח מלמטה, מתוך מפלגות פוליטיות וארגונים אזרחיים, וכן מקרב הציבור הערבי, אך נתקל שוב ושוב בשיח המדגיש את הפלגנות, את השבטיות ואת הריבוי האתני, המוכתב מלמעלה על ידי מדיניות ממשלתית מכוונת ומתקבל בתקשורת ובחברה היהודית. אני מעלה סוגיות אלה לדין מפני שאין די במחקר ביקורתי על החברה הערבית, על מאפייניה, על התמורות החלות בה ועל הגורמים המניעים תהליכים בתוכה. הכרה ברבגוניות החברתית והעדתית שלה והצגתה במחקר ובסטטיסטיקה הן שלבים הכרחיים בדרך לגיבוש מדיניות על בסיס הבנה מעמיקה של צורכי החברה הערבית על כל קבוצותיה, כדי לצמצם את הדרתה ולהרחיב את הכלתה בחברה ובמרחב הציבורי בישראל.

בין הדרה להכלה

הסוגיות הקשורות ליחסים שבין המדינה לחברה הערבית בישראל הן הנושא העיקרי בחקר האוכלוסייה הערבית, וחוקרים ערבים ויהודים כאחד מתארים את תפקיד המדינה בעיצוב המעמד, המרחב וסדר היום של הערבים. גם רבים ממסמכי החזון העתידי העלו והדגישו הצעות לשינוי ולהסדרה של מערך היחסים שבין המשטר בישראל ובין החברה הערבית. מטרת ההצעות להפסיק את ההדרה ולחזק את הכלת האזרחים הערבים בתוך החברה האזרחית במדינה (אוסצקי-לזר וככהא 2008), וכן להתמודד עם השאלות והבעיות הפנימיות של החברה הערבית. פרסום מסמכי החזון עורר סערה בקרב היהודים, אך בקרב הערבים לא התעורר בעקבותיו דיון ציבורי ראוי.

האזרחים הערבים תובעים שיתוף, שילוב ושוויון ודורשים להיות מוכלים במרחב הציבורי ולממש את זכויותיהם בו, אך נתקלים בהתנגדות של מוסדות המדינה ושל האוכלוסייה היהודית. מקצת מההתנגדות הזאת גלויה ומוצהרת, אך רובה נסתרת. בייחוד ניכרת התנגדות חריפה להעניק לאוכלוסייה הערבית זכויות קולקטיביות ולהכיר במשאביה התודעתיים, ולעומת זאת, ניכרת מוכנות יחסית להכיר בזכויות הפרט של הערבים.

בבסיס המדיניות של הדרת ערבים משיתוף חברתי וציבורי ומשוויון אזרחי עומדת תפיסתם כ"אחרים". יהודים רבים, בעיקר בקרב הימין, רואים בערבים אזרחי ישראל אויבי המדינה בשל היותם חלק מהעם הפלסטיני, ולפיכך מבקשים לנהוג בהם כמי שעלולים להפוך בכל רגע לסוס טרויאני ולגיס חמישי. פעמים רבות זאת הסיבה לכך שהפלסטינים אזרחי ישראל נמנעים מלכנות את עצמם פלסטינים ומסתפקים במינוח הכללי "ערבים".

בתוך ה"אחרים" המאיימים הללו נכללים לעתים קרובות הערבים הדרוזים, הבדווים והנוצרים, אף שמקצתם משרתים בכוחות הביטחון (לומסקי-פדר ובן-ארי 2003, 271-274; Peled 1998).

המדינה משמרת מנגנונים רבים שמנציחים את הדרת האזרחים הערבים. מנגנון הממשל הצבאי שהוטל על האזרחים הערבים מקום המדינה אמנם הוסר והועבר לשטחים הפלסטיניים שנכבשו בשנת 1967, אבל במקומו נבנו מנגנונים מדירים אזרחיים. אחד המנגנונים האלה הוא מנגנון ההפרדה (סגרציה) של אזורי מגורים. שתי האוכלוסיות, הערבית והיהודית, אמנם מעדיפות להישאר בתחומים נפרדים משיקולים חברתיים, תרבותיים וכלכליים, אך אפשרויות המגורים הפתוחות בפני הערבים מוגבלות ממילא. הסיסמה "אנחנו כאן והם שם" הרווחת בשיח בישראל מכוונת לא רק כלפי הפלסטינים תושבי השטחים אלא גם כלפי הערבים אזרחי ישראל, ואף באה לידי ביטוי בהתנהגות. הגידול באוכלוסייה הערבית והצורך הגובר בפתרונות מגורים ובהזדמנויות לתנועה מרחבית נתקלים בהתנגדות של החברה היהודית להכיל את האוכלוסייה הערבית בתוכה ולהניח לה להשתלב במרחב. למשל, הגלישה של האוכלוסייה הערבית לשכונות יהודיות בערים המעורבות מעוררת עוינות, ובמקום ארון מתפתחים פחד ואיבה, עד כדי התנכלויות פיזיות. מאורעות יום הכיפורים בעכו בשנת 2008, שכללו אלימות פיזית, שרפת בתים וונדליזם ברכוש פרטי וציבורי, הם ביטוי מובהק להחרפה בהתנגשויות היומיומיות שבין יהודים לערבים ולעוינות ההולכת ומצטברת עד שהיא מגיעה לידי עימות אלים. גם רוב ניסיונותיהם של ערבים להיכנס ליישובים קהילתיים יהודיים נתקלים בהתנגדות ונחסמים בוועדות הקבלה של היישובים, אף שאין חוק האוסר עליהם לגור ביישובים יהודיים. פרשת קעדאן,¹ אף שהסתיימה בפסק דין לטובת העותר, משקפת את הניסיון לשמר הפרדה מרחבית המבוססת על הפרדה אתנית בין יהודים לערבים. סוגיית משק המגורים של האוכלוסייה הערבית נדונה בספר זה במאמר המציג נתונים על מאפייני המגורים בקרבה ומנתח את הגורמים העומדים ברקע המעבר ממגורים בבתים למגורים בדירות כדי לייצר פתרונות מגורים שיענו על צרכיה הגדלים של אוכלוסייה זו.

מנגנון הדרה אחר מופעל כלפי ערבים בשוק העבודה. רוב המועסקים הערבים מבקשים להשתלב במגזר הציבורי, שבו נמצאים המעסיקים הגדולים ביותר, אך למרות הצהרות הממשלה על שהחליטה לקלוט ערבים במשרדיה, עדיין יש בהם דומיננטיות יהודית, ושיעור הערבים המועסקים במשרות ציבוריות אינו עולה על שלושה אחוזים מסך העובדים במגזר הציבורי (על פי בדיקת עמותת סיכוי, עואד וחיידר 2008). כמה מההסברים לכך הם שחלק ניכר מהמגזר הציבורי, למשל רוב התפקידים הקשורים במישרין או בעקיפין לביטחון, אינם פתוחים בפני ערבים, ביניהם תפקידים במפעלים של התעשייה הביטחונית ובכל המפעלים והשירותים הקשורים אליה. אפילו חברות כגון חברת החשמל ו"מקורות" אינן פותחות את שעריהן לרווחה. סיבה אחרת היא שיעור התחלופה הנמוך במגזר הציבורי, כך שגם משרות שנפתחו בפני ערבים אינן מתפנות בשבילם. ולבסוף, בישראל, כמו בחברות מפותחות אחרות, קיימת כיום נטייה לצמצם את פעילותו של המגזר הציבורי באמצעות ביזור סמכויות

1. בג"ץ 6698/95, קעדאן נ' מינהל מקרקעי ישראל, פ"ד נ"ד (1) 258.

למנגנונים כמו השלטון המקומי, המגזר השלישי, ובעיקר המגזר הפרטי. כתוצאה מכך מצטמצם היקף המועסקים במגזר, ומצטמצם מרחב האפשרויות הפתוחות לשילובם ולשיתופם של ערבים, וזאת דווקא כשמתחזקים בקרבם המוכנות, הצורך והדרישה להיות שותפים בניהול המרחב הציבורי.

המצב במגזר הפרטי אינו שונה בהרבה, וזו אחת הסיבות ששיעור האבטלה בקרב האוכלוסייה הערבית כה גבוה. המגזר הפרטי היהודי, שהתפתח מאוד בעשור האחרון, עדיין מעדיף מועסקים יהודים מכמה סיבות: (א) בשל העדפה אתנית המבוטאת במימרה "עניי עירך קודמים", או במילים אחרות, חובת החברה והמדינה למצוא עבודה בראש ובראשונה ליהודים; (ב) מועסקים יהודים ששירתו בכוחות הביטחון יכולים להיקלט במשרות המוגדרות מסוגות מבחינה ביטחונית, ואילו ערבים אינם יכולים להתקבל אליהן; (ג) רוב הערבים מתגוררים בפריפריה, ועל כן קטנים סיכוייהם להיקלט בתפקידים בעיקר במגזר הפרטי, שכן רוב העסקים ממוקמים בערים במרכז הארץ.

המגזר הציבורי אמנם קלט לאחרונה מעט יותר ערבים, ויש לברך על כך, אך אין בכך שינוי עקרוני של המצב או מענה הולם לצורכי התעסוקה של החברה הערבית ולביקוש ההולך וגדל של הזדמנויות תעסוקה, בייחוד בקרב אקדמאים ונשים. כיום כשבעים אחוז מהאקדמאים הערבים מועסקים ביישובים הערביים בתחומי החינוך והרשויות המקומיות, אך שני ענפי התעסוקה האלה סובלים מרוויה, ולכן דורשי העבודה הולכים ומתרבים. נתונים מפורטים מובאים בפרק הדמוגרפיה, העבודה והתעסוקה בחלק הראשון של הספר ומציגים תמונה עגומה למדי באשר לאפשרויות תעסוקה שיהלמו את כישורי כוח העבודה של הערבים, שהם משכילים יותר מבעבר, אך פעמים רבות חסרי הכשרה. אם המדינה ומוסדותיה, וכן המגזר הפרטי היהודי, לא ינקטו מדיניות מוצהרת של דלת פתוחה והכלה לכוח האדם הערבי, תיחלש הכלכלה הערבית, תגבר בה הבדלנות, ויורחבו עוד הפערים בין ערבים ליהודים. מאפיינים נוספים של כוח העבודה הערבי, הסברים לשיעורי האבטלה ותיאור של התמורות החלות בתחום ראו במאמרו של עזיז חידר בחלקו השני של ספר זה. מנגנון ההדרה השלישי קשור לשיח הדמוגרפי. שיח זה מבוסס על מינוח גזעני: הוא מציג את האיום של הערבים על מדינת היהודים במדדים של ספירת ראשים וגיוס רחמי נשים. מפריד על בסיס שיוך אתני ולאומי בין שוליים למרכז, ומגדיר מי שייך ומי מודר. כך הוא נעשה שיח של מלחמה, ולא של זכויות פוליטיות.

אחד הביטויים העיקריים לפעולתו של מנגנון ההדרה הדמוגרפי הוא השימוש שנעשה בו ככלי להנדסה חברתית ומרחבית: משאבים רבים מפנה המדינה לטובת "פיזור האוכלוסייה", כלומר העברת אוכלוסייה יהודית לאזורים שבהם מרוכזים אזרחים ערבים, כגון הגליל, המשולש והנגב, כדי לממש את העדיפות הדמוגרפית היהודית, להבטיח את קיומו של רוב יהודי במרחבים האלה, ולשלוט בהם. מדיניות זו של אידיאולוגיה פוליטית, אשר מיושמת בחסות סיסמאות כמו "יהוד הגליל" ו"הפרחת השממה" בנגב, אינה נובעת מרצון לשלב בין האוכלוסיות, אלא היא מעין כיבוש אתני וקולוניאלי פנימי, שמקים מרכזים יהודיים – עירוניים, קהילתיים וכפריים – בלב ריכוזי אוכלוסייה ערביים, והופך את היישובים הערביים לפריפריה. כך נוצרת דואליות ברשת היישובים ודיכוטומיה במפת ההתיישבות באותו מרחב גיאוגרפי על בסיס שיוך אתני, לאומי ותרבותי.

השיח הדמוגרפי ושפתו נגזרים מעצם הגדרת המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית. הגדרה זו פירושה הבטחת רוב אתני יהודי במדינה כולה, בתוך אזורים בה, ואף בתוך כל יישוב ויישוב. הקריאה לשמור את עכו "עיר יהודית", ההתנגדות להתארגנות ערבים ברשימה לבחירות המקומיות בכרמיאל, והתביעה של יהודים בערים יהודיות, כגון נצרת עילית, לשמור על עריהם יהודיות "טהורות" – תופעות מסוג זה מגבירות את הבדלנות ומביאות להתנצחות בין שני הלאומים. עוד עומדת על סדר היום של המדיניות הדמוגרפית הסוגיה בדבר העברת אום אל-פחם וחלק מהמשולש מתחום ישראל למדינה פלסטינית מתוך שיקולי דמוגרפיה (אריאלי ואחרים 2006), כדי להבטיח שהערבים בישראל יישארו מיעוט קטן. זאת ועוד, הנתונים הדמוגרפיים מראים שבקרב האוכלוסייה הערבית קיימת מגמה של ירידה בריבוי הטבעי בגלל תהליכי עיור ומודרניזציה שהיא עוברת (ראו פרק 1 בחלק הראשון של הספר). ואף על פי כן מוסיף השיח הדמוגרפי להשפיע השפעה מכרעת על טיב היחסים בין יהודים לערבים ומוסיף להציג את הגידול במספר הערבים כאיום קיומי, ארצי ואזורי, על המדינה היהודית (ביסטרוב וסופר 2007). השיח הדמוגרפי ושפת האיום הנגזרת ממנו מנציחים אפוא את ההדרה וגורמים ליהודים לקרוא לעידוד הגירה של ערבים מישראל, או לפחות להסכים לה, ולעתים אף לתמוך בטרנספר.

מנגנון הדרה רביעי קשור לקרקע ומתבטא בצמצום ניכר של הטריטוריה של האוכלוסייה הערבית, ובכלל זה צמצום תחומי השיפוט של הרשויות הערביות, שתהליך הפקעת הקרקעות הפחית אותם לשלושה אחוזים בלבד משטח המדינה. כמו כן, הבעלות על מקצת מהקרקעות של האוכלוסייה הערבית עדיין אינה מוסדרת ונתונה בסכסוך בין המדינה ובין הבעלים, כפי שקורה למשל בשטחי הערבים הבדוויים בנגב. ניכוס הטריטוריה והקרקע על ידי המדינה והעברתה לשימושם של יהודים בעיקר (זנדברג 2007), והעובדה שכ־93 אחוז משטח המדינה מנוהל בידי מינהל מקרקעי ישראל וקרן קיימת לישראל, מאפשרים למדינה לנהל ולעצב את הטריטוריה אגב הדרה של הערבים מבעלות על הקרקע. האזרחים הערבים אמנם משתמשים גם בטריטוריה שמחוץ לקרקע שבבעלותם, אך רק מפני שהם חשים מודרים ומוגבלים מבחינה טריטוריאלית. כמחצית משטח המדינה, הנמצא בשימוש מערכת הביטחון (אורן ורגב 2008), וכן שטחי היערות והגנים הלאומיים, נתפסים על ידי האזרחים הערבים כשטחים שאינם חלק מהטריטוריה שלהם ומהמרחב התפקודי הפתוח בפניהם. תפיסה זו היא במידה רבה תוצאה של הדרה עצמית הנובעת ממצאיאות של הדרה כללית. מדיניות ההפקעה הוזחלת שמנהיגה המדינה כלפי שארית הקרקע שבבעלות ערבית; יצירת קשיים וחסמים בתהליך הסדרת הקרקעות שבסכסוך; הרחבות נקודתיות ומוגבלות לתחומי שיפוט של רשויות מקומיות ערביות; אי-הקצאת שטחים שיספיקו לפיתוח היישוב הערבי; אי-הכרה בזכות האזרחים הערבים הבדוויים בנגב על קרקעותיהם; וכן התופעה הנמשכת של כפרים לא מוכרים, בייחוד בנגב או בשכונות בערים המעורבות – כל אלה הם כלים להדיר ערבים מזכותם להחזיק בנכסי קרקע ולעצב בעצמם את המרחב שבו הם חיים. הדרה זו יצרה ניכור בין האזרח הערבי ובין המרחב הציבורי שהוא חי בו או משתמש בו. נציגי המדינה מודעים לחשיבותו ולרגישותו של נושא הקרקעות בשביל האוכלוסייה הערבית ומבינים שהסדר של פשרה הוגנת עשוי לפתוח שער רחב להכלתם ולשיתופם במרחב הציבורי. ואף על פי כן, המדינה מוסיפה לרכז בידיה את הניהול, התכנון והרישום

של קניין הקרקע כדי לממש את יעדיה האידיאולוגיים והגיאופוליטיים, וכן להעדיף בגלוי אזרחים יהודים על פני אזרחים ערבים.

אם כן, השיח וההתנהגות המתפתחים בקרב האזרחים הערבים התובעים להשתלב מתוך שוויון אינם מוצאים אוזן קשבת, ומנגנוני הממסד אינם פועלים מהר די הצורך לשנות את מצבם של הערבים ולעבור מהדרה להכללה. האירוניה היא שהמדינה והמוסדות היהודיים טענו שהערבים מסרבים להכיר במדינה הישראלית ולהשתתף בה, אף שהמדינה, לטענתם, רצתה בהם. כעת האזרחים הערבים מבקשים לממש את המעמד האזרחי שלהם ולהיות חלק מהמדינה. הם רוצים להשפיע על ידי השתתפות בה לפי כללי המשחק הנהוגים – הפוליטיים, החברתיים והכלכליים – אך כעת המדינה אינה פתוחה לתביעה הזאת, ולמרות קריאותיה הרטוריות לשיתוף, הפרקטיקה אטית מאוד ונעשית בתחומים מוגבלים שאינם תואמים את צורכיהם ואת רצונותיהם של הערבים. פערים אלה פוגעים ברקמת היחסים בין האזרחים הערבים ובין המדינה, מוסדותיה וחברת הרוב היהודית.

נסיבות אלה הן כרוניקה ידועה של מתחים חברתיים-פוליטיים, שכן הם מנציחים את הגבלת הערבים, את עמדתם הנחותה, את התחרות מול היהודים, ואת הפערים בין שתי האוכלוסיות. כל הסוגיות שהוצגו לעיל נמצאות על סדר היום של החברה הערבית ומעסיקות חוקרים, קובעי מדיניות ואת הציבור בישראל. מחקר מקיף על החברה הערבית בישראל יכול להעלות תובנות חשובות ולהעשיר את הידע התיאורטי והיישומי שלנו, החיוני כדי לאפיין ולהבין תהליכים, תופעות ותמורות המתחוללים בה, וכך לייצר בסיס להתמודדות עם סוגיות אלה, למיתון של השפעותיהן השליליות ולמציאת פתרונות. מחקר זה יכול להיעשות בדרך של ביקורת, השוואה, דיווח וניתוח. *ספר החברה הערבית* (3) בא להוסיף נדבך לבסיס הידע הדרוש למחקר הזה.

מבנה הספר

ספר החברה הערבית בישראל (3) הוא חלק ממפעל חשוב שקיבל על עצמו מכון ון ליר בירושלים, שמטרתו לספק לקהל רחב מאגר מידע נגיש ובלעדי על מצב החברה הערבית בישראל ועל השינויים החלים בה. הספר ממשיך מסורת של ריכוז, עיבוד והצגה נוחה של נתונים על האזרחים הערבים בחמשת תחומי הליבה – דמוגרפיה, עבודה, רמת חיים, חינוך והשכלה גבוהה ושלטון מקומי – ומאפשר השוואה עם מסדי הנתונים שהוצגו בספרי *החברה הערבית בישראל* (1) ו-(2).

הספר מרכז נתונים רק על אזרחים ערבים, ולכן הלוחות שבו אינם כוללים את התושבים הפלסטינים בירושלים המזרחית, המוגדרים תושבי קבע, וגם לא את אוכלוסיית הגולן. כאמור, הנתונים על האזרחים הערבים מוצגים לפי ארבעה אזורים גיאוגרפיים – הגליל, המשולש, הנגב והערם המערבות – וכן לפי קבוצות עדתיות וצורות יישוב. כך הספר מבקש לתרום לפיתוח המחקר על החברה הערבית, לא רק ביחס לחברה היהודית, אלא גם בפני עצמה. תיעוד ההתרחשויות במדדים כמותיים ומפולחים חודר לעומק החברה הערבית ומאפשר להבין מה שמתרחש בקרבה, ויכול לשמש כלי בידי חוקרים ומגבשי מדיניות לפיתוח מיטבי של האוכלוסייה הערבית.

החלק הראשון של הספר, הכמותי, מייחד לכל אחד מחמשת תחומי הליכה ומציג את הנתונים עליהם בלוחות ידידותיים לקורא ולמשתמש. הנתונים המובאים התבססו על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ועובדו להצגה במתכונת אחרת (לפי חלוקה גיאוגרפית ובהקבצה שונה בלוחות). הספר מחדש בכך שהוא עורך השוואה עם נתונים שהוצגו בספר הראשון והשני, וכך נותן הקשר רחב לנתונים ומבהיר מגמות של שינוי. בתחילת כל פרק כמותי ערכנו סיכום של הממצאים הראשיים העולים מהלוחות, בחנו תמורות ומגמות שעלו מההשוואה, והצגנו נתונים משווים גם עם האזרחים היהודים. חידוש נוסף בספר זה הוא הצגה גרפית (בהיסטוגרמות) של נתונים משווים עיקריים, ליתר בהירות.

ראוי לציין שהשינויים העולים מההשוואה נראים לעתים קטנים ושוליים, אך יש לזכור שבספרי החברה הערבית בישראל נסקרת תקופה קצרה בלבד, ושהשינויים הדרגתיים מאוד. עם זאת, מהלוחות ומהשוואת הנתונים אפשר ללמוד על כיוונים של תהליכים ותמורות, ולפיכך אני מזמין את הקוראים והקוראות לצלול לעומקו של הספר ולעבד את הנתונים לפי צורכיהם.

חמשת המאמרים שבחלקו השני של הספר עוסקים בהשכלה גבוהה, בכוח העבודה, במשק המגורים ובמקומה של התנועה האסלאמית בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל. מאמרם של מוהנד מוסטפא וח'אלד עראר עוסק בהשכלה הגבוהה של מיעוטים בכלל ובקרב הערבים בישראל בפרט. מאמרם של קוסאי חאג' יחיא וח'אלד עראר מנתח את היציאה של סטודנטים ערבים מישראל ללימודים גבוהים בחו"ל, בעיקר בירדן. מאמרו של עזיז חידר מתאר את התפתחות כוח העבודה הערבי בישראל ומאפיין את תהליכי ההכלה וההדרה בשוק העבודה הישראלי על פני ארבע תקופות מקום המדינה. המאמר הרביעי, מפרי עטי, דן בתהליך השינוי שחל במשק המגורים בקרב האוכלוסייה הערבית, שעיקרו מעבר ממגורים בבתיים למגורים בדירות. מאמרו של נוהאד עלי מנתח את תפיסת הזהות ואת עמדותיהם של תומכי התנועה האסלאמית בישראל בהשוואה לזהות ולעמדות של שאר האוכלוסייה הערבית.

חמשת המאמרים קשורים לחלק הכמותי של הספר, משלימים אותו ומאירים מגוון זוויות של התפתחות החברה הערבית בישראל. כמו כן, הם מעלים לדיון סוגיות מרכזיות בקשרים שבין החברה הערבית ובין מדינת ישראל והרוב היהודי, ומציירים תמונה ברורה של הדרה.

ספר זה, השלישי בסדרת ספרי החברה הערבית בישראל, לא היה רואה אור ללא תמיכתם ועידודם של ראש מכון ון ליר בירושלים פרופ' גבריאל מוצקין, ושל ראש התחום, פרופ' חנה הרצוג, שהעירה על המאמרים ותרמה תרומה כבירה להוצאת הספר. אנו מבקשים להודות גם לחברי ועדת ההיגוי שליוו את תהליך הוצאת הספר, נכחו בפגישות, קראו חומרים והעירו עליהם, ובכך קידמו רבות את תכני הספר ואת פרסומו. תודתנו שלוחה לשני הקוראים החיצוניים שהעירו הערות ושיפרו הן את המאמרים והן את החלק הכמותי.

תודה מיוחדת לגב' שרה סורני, מנהלת מחלקת הפרסומים במכון ון ליר בירושלים, על הפעילות הנמרצת והמאמצים הגדולים שעשתה לטובת יציאתו של הספר לאור. תודה רבה גם לגב' חנאן סעדי, על תמיכתה המסורה בעבודת ועדת ההיגוי, לעורכת הלשונית גב' כנרת פרח, ולאנשי ההוצאה לאור.

רשימת מקורות

- אוסצקי-לזר, ש' ומ' כבהא, 2008. *בין חזון למציאות: מסמכי החזון של הערבים בישראל 2006-2007*. ירושלים: הפורום להסכמה אזרחית.
- אורן, ע' ור' רגב, 2008. *ארץ בחאקי: קרקע וכיטחון בישראל*. ירושלים: כרמל.
- אל-חאג', מ', 1997. "זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה", *מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים* 41-42: 103-122.
- אריאלי, ש', ד' שוורץ וה' תגרי, 2006. *עוון ואיוולת: על ההצעות להעביר יישובים ערבים מישראל לפלסטין*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ביסטורוב, י' וא' סופר, 2007. *ישראל 2007-2020: על דמוגרפיה וצפיפות*. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה.
- בשאה, ע', 1998. *אל-ח'טאב אל-סיאסי אל-מבתור ודראסאת אח'רא* [השיח הפוליטי השסוע ומחקרים אחרים]. רמאללה: מרכז מואטן, המוסד הפלסטיני למחקרי הדמוקרטיה.
- גאנם, א' ופ' עזאיוזה (עורכים), 2008. *האם ניתן לצאת מהמשבר? השלטון המקומי הערבי בישראל בתחילת המאה ה-21*. ירושלים: כתר.
- זנדברג, ח', 2007. *מקרקעי ישראל: ציונות ופוסט-ציונות*. ירושלים: המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי ומיכאל סאקר, הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים.
- ח'מאיסי, ר', 2005. "עיוור והתעירות ביישובים הערבים בישראל", *אופקים בגיאוגרפיה* 64-65: 293-312.
- לומסקי-פדר, ע' וא' בן-ארי, 2003. "מ'עם-במדים' ל'מדים' שונים לעם': ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל", *מ' אל-חאג' וא' בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה*. חיפה: פרדס, עמ' 255-286.
- עואד, י' וע' חיידר, 2008. "יצוג האוכלוסייה הערבית בשירות הציבורי, 2006-2007". מתוך: עמותת סיכוי לקידום שוויון אזרחי, www.sikkuy.org.il/meda.html

Peled, A., 1998. *A Question of loyalty: Military Policy in multiethnic states*. Ithaca: Cornell University Press.

Rouhana, N., and A. Ghanem, 1998. "The Crisis of Minorities in an Ethnic State: The Case of Palestinian Citizens in Israel," *IJMES* 30(3): 321-346.